

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У ТРИЛОГІЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО „МАЗЕПА”

Ідеться про насиченість мови творів Богдана Лепкого фразеологізмами, про їх типи та прийоми творення.

Ключові слова: фразеологія мови, мовностилістичні засоби, контекст твору, загальноновживані фразеологізми, прислів'я, приказки, трансформації, новотвори.

Mishineva T. Functioning of Phraseological Units in Trilogy of B. Lepkogo „Mazepa”. The article deals with the usage of the phraseological units in the language of Bohdan Lepkiy works, their types and ways of building.

Key words: phraseology of language, context of work, proverbs, saying, transformations.

Дослідження мови на всіх етапах розвитку суспільства не могло залишити поза увагою стійкі сполуки слів, у яких не лише найповніше розкривається уявлення народу про світ і специфічні національні особливості, а й уся складність і багатогранність мови та її феноменів. Саме ця складність є причиною невирішеності низки питань, які, незважаючи на інтенсивність досліджень у фразеології, викликають постійний інтерес мовознавців. Питання семантики фразеологізмів знайшли своє висвітлення у працях Л. А. Булаховського, Н. А. Москаленко, Л. Г. Авксентьева, М. Ф. Алефіренка, Л. А. Юрчук, Л. Г. Боярової. Стилістичний план фразеологічних одиниць цікавив М. А. Жовтобрюха, Г. П. Їжакевич, Д. Х. Баранника, П. П. Плюща, І. К. Білодіда, Р. П. Зорівчак, І. С. Гнатюк. Великої значущості набувають зібрання загальномовної національної фразеології, її практична й теоретична розробка (Г. М. Удовиченко, І. О. Вирган, М. Пилинська, І. С. Олійник, М. М. Сидоренко, Л. І. Батюк, М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський, В. М. Білоноженко). Вагомий внесок зробили й сучасні мовознавці: Н. Неровня, Ю. Прадід, А. Смерчко, М. В. Цегельська, Л. Петленко, С. Тибій, В. Герасимчук, Л. Дерев'яненко, А. М. Григораш, З. О. Пахолок. Варто зазначити, що фразеологізми є невід'ємною частиною художнього стилю мови. Отже, актуальність статті зумовлена необхідністю поглибленого

вивчення можливостей фразеологічних одиниць у мові художніх творів, зокрема у трилогії Богдана Лепкого „Мазепа”. Метою є функціонально-семантичний аналіз фразеологізмів у трилогії.

Богдан Лепкий зробив вагомий внесок в історичну прозу. „Він як ніхто інший з українських письменників першої половини ХХ століття вплинув на формування національної свідомості українського народу” [2, 7]. Зокрема, Богдан Лепкий яскраво змалював постать українського гетьмана Івана Мазепи в однойменній трилогії. І саме кредо гетьмана „Жити не для себе, а для України” стало девізом для багатьох поколінь українських патріотів.

Мова творів Богдана Лепкого – помітна сторінка в історичній прозі. У творах акцентуємо увагу на художній майстерності, вмінні автора відібрати з безмежної скарбниці загальнонародної мови ті необхідні слова і вирази, які дають можливість розкрити і втілити в них усю повноту творчого задуму письменника, забезпечити правдивість зображення подій. Ставлення автора до змалюваної дійсності передається різноманітними мовностилістичними засобами. Найвиразніше місце серед них займає фразеологія, вивчення якої допомагає пізнати творчу особистість письменника. Саме з допомогою фразеологічних одиниць можна створити образ, відтворити пейзаж, історичну добу, передати думки, переживання, радість чи смуток, возвеличити, засудити та викрити негативні риси, дати портретну характеристику персонажів, увиразнити мову героїв твору та мову автора.

Зауважимо, що фразеологічна одиниця, виступаючи компонентом будь-якого тексту, тісно пов’язана з контекстом твору. Саме залежно від контексту, рідше від окремого слова чи словосполучення, фразеологізм набуває певного звучання, а відповідна трансформація, зміна структури та лексичного складу сприяє ще тіснішому зв’язку зі словами контексту.

Однак питання про фразеологію мови, зокрема фразеологію художньої літератури, в мовознавчих і літературознавчих працях досліджене частково. У нашій науковій філологічній літературі ще нема достатньої кількості праць, які спеціально висвітлювали б фразеологію мови окремих письменників.

Наше дослідження побудоване на фразеологізмах, які трапляються у трилогії Богдана Лепкого „Мазепа”. Чільне місце посідають загальноновживані фразеологізми. Наприклад: „*навіть оком не*

моргнув” [2, 14], *„у печінках сидить”* [2, 48], *„або пан або пропав”* [2, 62], *„нижче трави і тихше води”* [2, 48], *„тихо, хоч мак сій”* [2, 19].

Особливо майстерно письменник використовує їх для експресивного вираження позитивних і негативних рис своїх героїв: *„гляне, то молоко кисне”* [2, 21], *„з льоту ловить”* [2, 23], *„від голови риба смердить”* (про гетьмана) [2, 21], *„в огонь і воду піде”* [2, 41].

Мова творів Богдана Лепкого насичена численними прислів'ями та приказками. Проте слід зазначити, що у лінгвістичній науці немає єдиної думки щодо того, чи вважати прислів'я, приказки, крилаті вислови типу замкненої фрази об'єктом фразеології, чи залишати розгляд їх фольклористиці та стилістиці. Це питання дуже важливе з професійного боку. Проте небезпідставно низка вчених дійшли висновку, що їм відведено законне місце в багатьох загальноновизнаних класифікаційних схемах фразеологічних одиниць (Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев, І. І. Чернишова, М. М. Шанський, В. Л. Архангельський). Ми приєднуємося до думки цих учених.

Прислів'я та приказки у творах Богдана Лепкого взаємодіють із мовою героїв, автора та змістом твору, їх використання зумовлене художньою потребою. Водночас наголосимо, що головна мета цих фразеологічних одиниць – характеристика світогляду, настрою, внутрішнього світу персонажів. До уваги слід брати й те, що найактивніше фразеологічні одиниці Богдан Лепкий вводить у мову своїх героїв.

Автор влучно характеризує дії царя (*„Як у кого, а в мене клин клином вибивають”* [2, 16]); недовіру до гетьманських старшин (*„Це такі приятелі, що з ними дружи, а ніж під полою держи”* [2, 22]).

Герої твору вдало оперують прислів'ями та приказками, їхня мова лаконічна, чітка, інтригує читача. Наприклад:

Що ж там у вашому полку нового та доброго чувати? – питався гетьман чернігівського полковника Павла Полуботка, прощаючись з ним.

У його полку чорт має толку, – відповів, жартуючи, Скоропадський.

А на те йому Павло: „На чужий коровай очей не підіймай, лиш про свій дбай” [2, 27]. Або:

Бога взивай, а руки прикладай, – сказав гетьман і увірвав, бо надходили старшини [2, 27].

Зокрема, вражає діалог гетьмана з карликом:

Кажи, але не бреши, знаєш що про Кочубея?

Моя хата скраю, я нічого не знаю.

А чому ж щось таке верзеш, ні в кут ні в двері?

Ні в кут ні в двері, але саме там, де треба... Уважай Мазепа, щоб не вийшла халепа [2, 44].

Богдан Лепкий не лише майстер лаконічних діалогів, але й влучно використовує у мові героїв фразеологізми, новотвори та трансформації народних фразеологізмів, відразу ж їх розшифровуючи. Наприклад: „Відома річ, **не рада курка на вечорниці, так несуть**. Не рад наш суддя у Ковалівку, та мусить, бо жінка жде. Новин визирає, не його” [2, 27]; „Треба вибрати так, **щоб із дощу не попасти під ринву**, щоб, рятуючи щось, не втратити усього” [2, 62]; „Силуваним конем **не доробишся**. Тут тобі й слово моє, мамо, що тільки за добровільною згодою Мотрі одружуся я з нею” [2, 63]; „У нас, на Полтавщині, ще кращі ночі від тутешніх. **Куди куцому до зайця!**” [2, 39]; „А сама головна річ, **людей своїх крізь густе сито перепусти**. Хто не цілком надійний, того геть, хай іде до чорта в зуби” [2, 24].

Фразеологічна одиниця, як і будь-яке „слово, у художньому мовленні піддається багатогранним трансформаціям: збагачується його смисл, ускладнюються емоційнооцінювальні характеристики, змінюються взаємовідношення з іншими словами, відкриваються нові образні можливості” [8, 12]. Особливої уваги заслуговують трансформовані фразеологізми. У сучасному мовознавстві це поняття загалом не нове. Вчені-лінгвісти виділили навіть кілька способів цього стилістичного прийому. Незважаючи на це, єдиного визначення трансформації фразеологізмів досі ще нема. Так, зокрема, О. Д. Пономарів фразеологічну трансформацію визначає як „видозміну фразеологічних одиниць з певною стилістичною настановою” [4, 127]. На трансформацію дивляться також як на відхилення від норми, викликане різними причинами [9, 112]. На думку А. І. Молоткова, „вживання фразеологізму в незвичайному для нього значенні зумовлено насамперед порушенням звичайних відношень і зв'язків зі словами в мовленні, тобто можливістю сполучення зі словами такого лексичного ряду, з якими фразеологізм як мовна одиниця, що має своє певне лексичне значення, у межах норм сполучатися не може” [3, 192].

Прислів'я, приказки, фразеологізми, що побутують у народі, в контексті твору набувають нового глибшого значення. Богдан Лепкий вдається до семантико-стилістичного та структурного оновлення, вводячи їх у мову своїх персонажів, завдяки чому чітко, влучно, здебільшого дотепно висловлюється думка.

Письменник, щоб конкретизувати зміст, часто фразеологізми доповнює по-своєму: „*стиснувши своє власне серце в жмені*” [2, 22]. У „Словнику фразеологізмів української мови” маємо таку сталу лексему: „серце стискається/ стислося – хто-небудь тривожиться, хвилюється, відчуває неспокій за когось” [7, 642]. „*Ніби обухом, ударило їх по голові*” [2, 33] – „як обухом по голові – уживається для підсилення висловлювання (про враження, яке справили на когось чийсь слова); сильно, дуже” [7, 458].

Додамо, що одночасно з прийомом уточнення автор використовує і прийом усічення. На нашу думку, таке використання прийомів у художньому тексті засвідчує стилістичні можливості фразеологічних одиниць, допомагає створити безліч експресивних відтінків. Наприклад: „*Що тверезий думає, те п'яний гукає*” [2, 48], „*Добре був випив, і в його, що в серці, те було й на язиці*” [2, 49] – „Що в тверезого на думці, те в п'яного на язиці”; „*Я тільки натякав на людей ваших, котрі задуже в п'р'я вбилися і зависоко хочуть літати*” [2, 23]; „*Він гадав сестру свою царицею зробити. Високо він літає, боюся, щоб низько не сів*” [2, 25] – „Хто високо літає, той низько сідає”; „*Куди куцо́му до зайця!*” [2, 39] – „Далеко куцо́му до зайця! – велика різниця між ким-небудь” [7, 187]; „*ткнув, як пальцем у небо*” [2, 17] – „попасти пальцем у небо – не звертати (не звернути) ніякої уваги на що-небудь; не реагувати” [7, 542]; „*дух затаїли в собі*” [2, 19] – „дух у п'яти ховається/ сховався – хто-небудь дуже боїться, втрачає від страху здатність реально мислити” [7, 224]; „*душа влізла в п'яти*” [2, 16] – „душа в п'яти тікає – хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; комусь стає страшно” [7, 226]; „*Це розвалювали старі мури. Бог зна з яких часів*” [2, 51] – „в час оний – колись, дуже давно; у давнину” [7, 761].

Особливо вражають створені письменником фразеологічні одиниці. Адже вони мають більший стилістичний ефект, оскільки „в кожному мікроконтексті всі фразеологізми виступають дієвими домінантами експресії, сприяють образності, дохідливості мовлення” [5, 15].

Наприклад: „Судно без дна, – життя без ідеї” [2, 36], „Злодій на злодію їде і злодієм поганяє” [2, 17], „Панська ласка на бистрім коні їздить” [2, 22], „Не рада курка на вечорниці, так несуть” [2, 27], „Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх докупи зібрав” [2, 45], „не ясла до коней ходять, а коні до ясел” [2, 42].

Індивідуально-авторські новотвори Богдана Лепкого можна розглядати у контексті нормативних одиниць хоча б тому, що при цьому не руйнується мовна система, оскільки ці новотвори створюються за тією чи іншою моделлю, а окремі з них перебувають на різних етапах входження до узусу.

Отже, мова трилогії Богдана Лепкого „Мазепа” насичена фразеологізмами. Це і загальноновживані, також влучно використовуються автором новотвори та трансформації народних фразеологічних одиниць.

Тож, у певному сенсі письменник є творцем мови, він збагачує її індивідуально-авторськими лексемами, які можуть стати загальноновживаними. „Можна з певністю сказати, що твори Лепкого посідають визначне місце в історії української літературної мови. Мова Лепкого позначена високим інтелектуалізмом, у ній відбився колорит епохи початку ХХ ст.” [1, 11].

Література

1. Кравченко-Дзондза О. Мовностилістичні особливості прози Б. Лепкого // Дивослово.– 1999.– № 8.– С. 9–11.
2. Лепкий Б. Вибрані твори. Т. 1.– Т.: Збруч, 2004.– 350 с.
3. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка.– Л.: Наука, 1977.– 280 с.
4. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник.– К.: Либідь, 1993.– 248 с.
5. Свердан Т. Усічені фразеологізми у трилогії Б. Лепкого Мазепа // Дивослово.– 1999.– № 1.– С. 14–17.
6. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови.– К.: Наук. думка, 1973.– 280 с.
7. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін.– К.: Наук. думка, 2003.– 1097 с.
8. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара.– К.: Наук. думка, 1991.– 137 с.
9. Чабаненко В. А. Стилістика експресивних засобів української мови: Підручник.– К.: Либідь, 1993.– 248 с.